

las que se propone analizar la presencia del espacio geográfico español como lugar de predilección, debido a la herencia cultural arabo-musulmana en unas ocasiones y lugar inverosímil en otras pero que siempre conduce al lector a la ensoñación y a la reflexión ontológica y existencial.

Destacamos inequívocamente en esta publicación la posibilidad que se ha ofrecido a profesores e investigadores de tres países y de tres lenguas en contacto, Francia, España y Portugal, de presentar los resultados de sus investigaciones. Se trata en muchos casos de trabajos enmarcados en proyectos nacionales e internacionales competitivos sobre aspectos muy diversos, pero descubrimos que los autores de la edición han hecho posible con acierto la creación de vínculos entre ellos que permiten al lector situarse en todo momento a lo largo de una obra tan extensa y variada.

Queremos poner de relieve los trabajos sobre la literatura de Québec o sobre la literatura francófona del Maghreb o de África, así como las propuestas didácticas de enseñanza de la literatura francesa. Tal vez una apuesta general por producciones literarias más recientes, en las tres lenguas y culturas, añadiría a los estudios propuestos un plus de novedad en las materias tratadas a pesar de que el siglo XXI sigue, en muchos casos, ausente de los programas de enseñanza.

Ángeles CIPRÉS PALACÍN
Universidad Complutense de Madrid

GARGALLO GIL, José Enrique / MESEGUER-CARBÓ, Josep (coord.) (2017): «Monogràfic I. Joan Coromines i el País Valencià (I)», *eHumanista/IVITRA*, vol. 12, p. 1-120.

MESEGUER-CARBÓ, Josep / GARGALLO GIL, José Enrique (coord.) (2018): «Monogràfic III. Joan Coromines i el País Valencià (II)», *eHumanista/IVITRA*, vol. 14, p. 272-444.

Vint anys després de la mort de Joan Coromines (1905-1997), la revista *eHumanista/IVITRA* va publicar en els volums 12 (2017) i 14 (2018) dos monogràfics dedicats a l'eminent lexicògraf català, centrats en la seva relació amb el País Valencià, i coordinats pels professors José Enrique Gargallo Gil i Josep Meseguer-Carbó. En aquests monogràfics participen diversos especialistes en l'obra de Coromines i en la lexicografia i la toponímia catalanes.

El primer, *Joan Coromines i el País Valencià (I)*, ocupa les pàgines 1 a 120 de la revista. Després d'una presentació per part dels coordinadors (p. 1-2), Vicent Pitarch, en el treball titulat «Seduït pel País Valencià, amb compromís i esperança» (p. 3-17), tenint en compte la carta de Coromines a Carles Salvador, del 15 de desembre de 1937, reproduïda com a annex en el treball, traça el perfil de les relacions que va mantenir Coromines amb la realitat valenciana a través de la seva identificació amb el País Valencià, del nomenclàtor dels municipis valencians i de l'*Onomasticon Cataloniae (OnCat)*. S'hi fan també referències sumàries a la *Miscel·lània Fabra* i al capteniment mostrat per Coromines envers l'IEC.

Home de forta consciència nacional, la seva sensibilitat cap a la realitat valenciana es va intensificar amb el contacte personal amb Fabra i amb Josep Maria de Casacuberta. El País Valencià esdevingué centre d'interès prioritari en la monumental obra corominiana, com es pot veure, per exemple, en el *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana (DECat)* i en l'*OnCat*.

Precisament l'*OnCat* fou una formidable via d'accés de Coromines a les terres valencianes. D'acord amb el seu interès per la toponímia, i com a integrant de la ponència de l'IEC que va redactar el nomenclàtor dels municipis de Catalunya, Joan Coromines es va interessar també en la redacció del nomenclàtor del País Valencià, com ho confirma la correspondència que mantingué amb Manuel Sanchis Guarner, en la qual es poden apreciar algunes diferències respecte al filòleg valencià, sobretot amb relació a la consideració de comarques bilingües.

Joan Ferrer, Josep Ferrer i Joan Pujadas en el treball «Els epistolaris de Joan Coromines amb Manuel Sanchis Guarner i Joan Fuster» (p. 18-35) ressegueixen la vinculació de Joan Coromines amb el

País Valencià a través de la seva relació epistolar amb Manuel Sanchis Guarner i amb Joan Fuster. La correspondència de Coromines amb Sanchis Guarner començà l'any 1935, i encara que va quedar interrompuda per la Guerra Civil, va ser represa a finals de 1949, amb motiu de l'aparició del treball de Sanchis *Notícia del habla de Aguaviva de Aragón*. Dos dels temes més presents en la relació epistolar entre aquests dos filòlegs són la gènesi de la publicació de l'opuscle de Coromines *El que s'ha de saber de la llengua catalana* (1934) i la publicació del nomenclàtor del País Valencià, on es van manifestar algunes diferències entre tots dos.

La relació epistolar entre Joan Coromines i Joan Fuster s'estén al llarg de 36 cartes. Aquesta relació començà l'any 1955, amb la carta que el primer adreçà al segon amb motiu d'uns articles de Fuster sobre Eugeni d'Ors llegits a la revista mexicana *Pont Blau*. A través d'aquesta correspondència Coromines va cridar l'atenció de Fuster sobre l'obra del seu pare, Pere Coromines, sobre el qual Fuster, com a crític literari, es mostrà interessat. Un altre tema destacat d'aquesta correspondència, com es pot veure en la carta que li adreçà per l'abril de 1958, fou aconseguir l'ajut de Joan Fuster per a les enquestes que estava preparant en terres valencianes per a l'*OnCat*, per a les quals necessitava col·laboradors valencians.

En l'article «Interferències lèxiques en valencià (*retama, raspa*)» (p. 36-51) Joan Veny parteix dels estudis etimològics de Coromines, i més concretament dels referits al valencià, per tal d'ocupar-se de dos mots d'aquest dialecte d'origen castellà o aragonés: *retama* 'ginesta' i *raspa* 'rapa (de raïm)'. Per tal d'arribar a l'origen etimològic d'aquestes paraules, Veny té en compte la distribució geogràfica en català i en les àrees d'adstrat, així com la data de documentació en les diferents varietats lingüístiques implicades. En el cas de *retama*, Veny demostra que no és un arabisme directe del valencià, com insinuava Coromines, sinó un castellanisme, en el qual pogué contribuir el veïnatge de l'aragonés meridional. Descarta la idea d'un arabisme directe, tenint en compte que «els arabismes del valencià solen recolzar-se en una documentació que arranca del segle XIII o XIV [...] i, a més, la seva àrea sol ser de tot el valencià, mentre que *retama* (i *retrama*) presenta una àrea menor i discontinua» (p. 38). En valencià es pot trobar documentat des de la segona meitat del segle XVII, on forma locucions que, semblantment al murcianomanxec, destaquen l'amargor i la coentor d'aquesta planta, com ara, *amarg com les retames, més amargat que la retama, coent com la retama, coure com la retrama o tindre la boca com una retrama* (cf. Joaquim Martí: *Diccionari de fraseologia*, València, PUV, 2017). Quant al valencià *raspa* 'rapa (de raïm)', mot compartit pel castellà i l'aragonés, es tractaria, segons Veny, d'una transferència aragonesa tardana al valencià. Per arribar a aquesta conclusió, l'autor es basa en la presència notable de *raspa* en els diccionaris aragonesos així com en l'ALEANR, en l'emigració constant d'aragonesos cap a les terres valencianes, «en les dates tardanes de la documentació del mot (segle XVIII), en el fet que la seva isoglossa no abraça tot el domini valencià [...] i en la probable presència anterior de *rapa* en aquest domini» (p. 43).

Segueix el treball de Lluís Gimeno titulat «Sobre lèxic botànic i diccionaris històrics. Puntualitzacions al *DECat*» (p. 52-65), on el filòleg castellanenc, a partir d'un text medieval desconegut per al *DECat* i per al *DCVB*, l'*Speculum al foder*, fa diverses aportacions respecte a aquests diccionaris en el camp del lèxic botànic. Com a suport, es val d'un text mèdic hebraicocatalà del segle XV. En primer lloc s'ocupa de les variants de la planta anomenada *centàurea*, centrant-se en les diverses denominacions que rep a les comarques valencianes septentrionals. Entre aquestes, en destaca quatre (*card estrellat, card bord, travalera i punxera*), que aporten noves dades respecte a la informació dels diccionaris històrics i etimològics. En el segon apartat de l'article, hom fa alguns comentaris a noms de plantes presents en l'*Speculum*, corresponents a designacions recollides en la zona castellanenc, i que també aporten nova informació respecte al *DECat*. La part més extensa d'aquest treball està dedicada a reportar i estudiar alguns noms de plantes de l'*Speculum* desconeguts a l'àrea castellanenc i no recollits tampoc en el *DECat*. En l'estudi d'aquests mots Gimeno es val d'abundant documentació catalana i llatina, així com de referències a altres llengües romàniques, com el francès, el castellà, el portugués o l'italià.

L'article «*Etila, Noetla, Nompot i Vinalapó*, quatre topònims valencians meridionals que s'han transformat modernament, en l'*Onomasticon* de Coromines» (p. 66-76), de Brauli Montoya, examina

l'anàlisi de Coromines de quatre topònims valencians meridionals que han canviat de forma des que els coneixem fins ara. El primer, *Etla*, segons Coromines, d'origen àrab, seria l'origen de *Noetla*, compost d'*Etla* amb l'adjectiu romànic *nova*. Coromines creu que el pas posterior a les formes actuals *Elda* i *Novelda* es faria d'acord amb la fonètica castellana. Montoya aporta nova documentació medieval i moderna d'aquests topònims, la qual confirma que les formes actuals comencen a predominar en el segle xv, però qüestiona la hipòtesi corominiana sobre l'origen castellà d'aquestes formes, i pensa que «podríem estar davant d'una evolució singularment valenciana ja des d'època clàssica (s. xv), potser afaiçonada pel castellà —o més aviat per l'aragonés—» (p. 69). A continuació l'autor ressegueix la història del topònim *Nompot*, actual *Montfort*. Segons Coromines, *Montfort* evolucionaria a partir del nom preromà *Nompot*, passant per la llengua àrab. Montoya planteja l'alternativa d'un origen diferent de *Montfort*, a partir potser d'un antropònim. Per últim, s'ocupa del topònim *Vinalopó* (antic *Vinalapó*), nom de documentació bastant recent (finals del segle xviii). Juntament amb la proposta àrbiga de Coromines, Montoya comenta altres propostes que l'identifiquen amb una hipotètica *penya del Llop* (*Pinna de Lopo*), que no deixen tampoc de presentar alguns problemes.

L'objectiu del treball de Joan Antoni Verge Caballer, «Toponímia del Baix Maestrat en l'*Onomasticon Cataloniae*» (p. 77-120), és recollir tots els topònims de la comarca del Baix Maestrat que apareixen en l'*OnCat* de Joan Coromines i acompanyar-los de la informació que aporta Coromines sobre cadascun d'aquests topònims. La finalitat d'aquest treball és posar aquest material a l'abast de tots els interessats, tant dels estudiosos de la toponímia com dels no especialistes, sobretot professors i alumnes. En conjunt, l'autor comptabilitza en l'*Onomasticon Cataloniae* 582 noms propis del Baix Maestrat, entre topònims i antropònims. Per facilitar la consulta del lector, classifica els noms de lloc per termes municipals, i dins de cada terme segueix l'ordenació alfabètica. Segons Verge Caballer, tot aquest material recollit servirà per a fer una futura anàlisi crítica dels topònims, la qual, però, no és l'objectiu immediat del present treball. Amb tot, l'autor comenta que en alguns dels topònims inventariats és molt possible un origen antroponímic, i, per altra part, que caldria revisar, a la vista de nous estudis, la referència als mossarabismes.

El segon monogràfic, *Joan Coromines i el País Valencià (II)*, ocupa les pàgines 272 a 444 del volum 14 de la revista *eHumanista/IVITRA*. Després de la presentació dels coordinadors (p. 272-274), Joseph Gulsoy en el treball «Nova aportació del *Vocabulario de Énguera y la Canal de Navarrés* al *DECat*» (p. 275-285), a partir dels materials recollits per al *Vocabulario de Énguera y la Canal de Navarrés*, planteja «la resolució d'alguns problemes complicats que no s'havien tractat adequadament en el *DECat* o bé que s'havien deixat per a un estudi futur per manca de documentació» (p. 275). En primer lloc el filòleg canadenc s'ocupa dels desenvolupaments semàntics que afecten el valencià *safareig* i dels mots relacionats i afins *safarejar*, *safor*, *saforejar*, *safuny* i *safunyar*. La comparació amb *chafaret* d'Anna i Énguera i *chafarete* del Villar de l'Arquebisbe permeten a Gulsoy resoldre les qüestions etimològiques i semàntiques que presenten aquests mots. En segon lloc, Gulsoy s'ocupa del problema de l'etimologia del val. *cospí/gospí*, a Énguera *cospín*, *gospín*, que cal relacionar amb el mot enguerí *espín*, el qual remetria a un val. *espí*, avui desconegut en aquest dialecte. Precisament aquest mot esdevindria, segons Gulsoy, la clau per a superar el problema etimològic, partint d'un compost *gos espí*.

Per últim, l'autor reproduïx l'entrada *panical/paniquesa* del *Vocabulario de Énguera y la Canal de Navarrés*, on es comenten l'extensió i les diferents variants i significats d'aquests mots. Segons la documentació consultada, *panical* vindria de PANIS CARDUO 'cardo de hongos', i *paniquesa* 'comadreja', de *rata paniquesa* 'la rata del panical'.

A continuació s'inclou l'article de Germà Colón «Joan Coromines al nord del País Valencià» (p. 286-296). El filòleg castellanenc comença destacant els mèrits de Coromines com a lexicògraf, si bé lamenta les crítiques massa personals i no sempre fonamentades envers alguns filòlegs. La primera part de l'article es dedica a analitzar alguns termes castellanencs tractats per Coromines, que, segons Colón, requeririen una anàlisi diferent: *atalvar*, *atovar*, *esmerla*, *rosicler*, *roder*, *boixart*. Lamenta que Coromines tracte isoladament alguns dels mots que estudia, sense tenir prou en compte que «els mots viuen en famílies» (p. 288), i a aquest respecte cita diversos exemples de paraules presents al nostre domini

d'origen diferent però amb un sentit similar: *fanzella-fleitera-formatgera, follí-estalzim o talzim-eixol-lim-sutja, tallant-creixidera-creixida-arpeta-raïdora*, i que, per tant, caldria estudiar conjuntament. A continuació observa críticament el tractament que Coromines fa de diversos mots valencians, i n'assenyala les mancances, per relació a l'extensió geogràfica o a l'origen etimològic: *govanella, corder* (de *corda*), *corder* 'anyell', així com algunes absències, com en *clafoll, coralet, baladí, nadim*. Enllaçant amb les absències lexicogràfiques, el segon apartat del treball de Colón està dedicat més concretament a diversos mots del nord del País Valencià absents dels diccionaris de Coromines, o que hi han estat tractats només parcialment.

L'article d'Emili Casanova «L'empremta de Josep Giner en l'obra de Coromines» (p. 297-369) té com a objectiu donar a conèixer l'empremta del filòleg valencià en l'obra de Coromines, a través sobretot de l'àmplia correspondència que mantingué amb aquest, en la qual Giner li aportà abundant i valuosa informació sobre el valencià, així com noves dades lingüístiques en general, reflexions i opinions filològiques diverses. La correspondència desvela el punt de vista de Josep Giner sobre diversos aspectes lingüístics del català, com la seva relació amb l'aragonés i amb el castellà, o sobre la llengua estàndard catalana, així com sobre el *Diccionari General de la Llengua Catalana* de Pompeu Fabra, sobre el *Diccionari Castellut* d'Enric Valor, fet per encàrrec del mateix Giner, o sobre el *Diccionari de la rima* de Ferrer Pastor, amb qui Giner col·laborà estretament. El lector trobarà també en les reflexions de Giner a Coromines principis metodològics que conserven actualment tota la seva validesa, com quan tracta sobre la tendència abusiva «quan trobem un mot o accepció valenciana que no es troba a Catalunya a cercar-li un origen castellà», o quan considera «un poc forçós de pensar que tots els mots del català de València han de ser derivats de mots del català de Catalunya» (p. 327). En definitiva, com diu Casanova, a pesar del seu escàs reconeixement, Giner fou «la font més important de Coromines i el primer formatejador del valencià» (p. 354). Seria, doncs, ben interessant de publicar, amb una presentació i un estudi crític i filològic, els abundants fulls originals de Giner enviats a Coromines, conservats a la Fundació Pere Coromines, que, segons Casanova, fan un total de 800 pàgines, «entre fitxes lèxiques, cartes i informes tècnics» (p. 304).

Segueix el treball de Garcia Perales, sota el títol «Lèxic valencià a la llum de l'ALPI i de Coromines» (p. 370-397). En la primera part hom informa sobre els coneixements que tenia Coromines de l'ALPI. Sobretot a través de la correspondència amb Manuel Sanchis Guarner, el qual, juntament amb Francesc de B. Moll, s'encarregà de la part catalana de l'atles, sabem que Coromines estava assabentat dels treballs de l'ALPI i de la publicació del primer, i únic, volum publicat, que el mateix Sanchis li va fer arribar. Amb tot, Garcia Perales conclou que es desconeix l'abast de la utilització per part de Coromines de l'ALPI publicat (1962) i de l'ALPI inèdit, que no apareix citat en la bibliografia del *DECat*. En la segona part d'aquest article s'estudien diverses paraules procedents de l'ALPI en relació sobretot amb els dos grans diccionaris històrics catalans, el *DCVB* i el *DECat*. Amb aquest material Garcia Perales pretén «oferir una aproximació a la riquesa de l'ALPI, a la llum, sobretot, de Coromines» (p. 374), la qual li permet concloure que, amb el material de l'ALPI, «Coromines hauria pogut interpretar de manera més completa algunes variants, sobretot amb la informació proporcionada per la zona castellanoparlant del País Valencià» (p. 395).

El treball de Maria Pilar Perea, «La presència del *DCVB* en l'obra de Joan Coromines» (p. 398-412), té com a objectiu examinar la presència del *DCVB* en el *DECat*. Prèviament, en la primera part del treball, es descriuen les referències als treballs de Coromines en el *DCVB*. Encara que la bibliografia del *DCVB* només recull cinc obres de Coromines, una exploració més aprofundida del *DCVB*, com la que fa la professora Perea, valent-se de la versió informatitzada de l'obra, permet augmentar considerablement, fins a vint-i-set, els treballs de Coromines que són esmentats en les entrades del *DCVB*, la qual cosa manifesta la importància que aquests treballs tingueren en la confecció del *DCVB*. Segons el recompte de Perea, en total hi ha 1.245 entrades del diccionari d'Alcover i Moll que inclouen referències a les obres de Coromines, cosa que situa les referències a Coromines entre les més elevades quantitativament dins del *DCVB*. Perea observa també que les informacions de Coromines utilitzades en el *DCVB* són valorades per Moll «amb un to de neutralitat i de respecte» (p. 410). Per la seva part, Coromines en

el *DECat* també inclou múltiples referències al *DCVB*, a més de referències a altres treballs d'Alcover: el *Bolletí del diccionari de la llengua catalana*, *La flexió verbal en els dialectes catalans* i les *Contarelles* i *Rundayes*. Segons l'anàlisi de Maria Pilar Perea, en algunes de les entrades del *DECat*, les referències que Coromines fa del *DCVB* expressen neutralitat, però en altres s'infereix una visió negativa cap a l'obra d'Alcover, que es pot trobar també en algunes de les referències als altres treballs d'aquest filòleg. En canvi, hi mostra una actitud més considerada cap a Moll.

En el treball «En Joan Coromines i el sud del País Valencià: una llavor a una terra en saó» (p. 413-425), a partir d'un text de Coromines publicat en el seu llibre *Lleures i converses d'un filòleg*, referent a l'ús del substantiu *habitança*, sentit «a Crevillent i a diverses poblacions del Migjorn i del Centre del País» (p. 415), en el qual Coromines proposava que podria ser un bon equivalent català del castellà *vienda* i plantejava que seria «fàcil de popularitzar» (p. 416), Vicent-Josep Pérez i Navarro reflexiona sobre la possibilitat de vehicular per a la varietat estàndard els mots dialectals d'àrea més o menys restringida i els mots que antigament tingueren una major extensió social o geogràfica i que ara es poden trobar amenaçats de desaparició. Pérez i Navarro pensa que l'exemple de Coromines pot ser especialment orientador per als escriptors meridionals, i, en general, per als procedents d'àrees laterals de la llengua que coneixen mots diferenciats dels seus parlars; igualment creu que la coneixença d'aquest vocabulari rural pot resultar de gran utilitat per als traductors. En la darrera part del treball l'autor analitza la influència de Coromines en els estudis toponímics, especialment en els relacionats amb l'etimologia, i, en aquest sentit, destaca el paper de l'*OnCat* i dels diccionaris històrics de Coromines com a punt de partida dels estudis toponímics i etimològics catalans.

Maite Mollà, en el darrer treball del monogràfic, titulat «La toponímia de la Canal de Navarrés en l'obra de Joan Coromines» (p. 426-444), mostra que, encara que la zona castellanoparlant del País Valencià va quedar fora de l'àmbit d'estudi de l'*OnCat*, aquesta obra inclou moltes dades sobre topònims majors i menors de la Canal de Navarrés. A pesar de ser actualment una comarca de llengua castellana, el parlar i la toponímia d'aquesta comarca resulta molt interessant per estudiar els contactes del valencià amb el castellà i l'aragonès. Mollà Villaplana estudia els topònims majors i una selecció dels topònims menors de la Canal de Navarrés presents en l'*OnCat*, i troba que els materials d'aquesta comarca aportats per Coromines estan referits tant a l'etimologia o motivació del topònim com a qüestions sobre documentació, descripció física i situació sociolingüística de les zones estudiades. Així mateix, observa que el mateix topònim es pot constatar a les dues bandes de la frontera lingüística, per la qual cosa més que de frontera lingüística definida, com apareix en l'*OnCat*, prefereix referir-se al parlar d'aquesta comarca, seguint Emili Casanova, com «una parla mixta on el valencià és un element formador» (p. 441).

Joaquim MARTÍ MESTRE
Universitat de València

GIRALT, Javier / MORET, Maria Teresa (2018): *El català del segle XIV en textos notarial del Mataranya (Terol)*. Saragossa: Universidad de Zaragoza, 296 p.

L'obra que comentem està signada per dos professors de la Universitat de Saragossa, tots dos especialistes en la llengua de la Franja, és a dir del català a l'Aragó. Javier Giralt de primer se centrà en la descripció dialectològica dels parlars de la Llitera (vegeu les publicacions *Aspectos gramaticales de las hablas de la Litera (Huesca)*, del 1998, i *Lèxic de la Llitera*, del 2005), i de fa temps publica estudis de la situació històrica del català en el domini aragonès (vegeu *La llengua catalana en documentació notarial del segle XIV d'Albelda (Osca)*, del 2012). Ha seguit el camí de Maria Rosa Fort, que poc abans ja havia iniciat des de la Universitat de Saragossa la recerca històrica de la llengua catalana a l'Aragó. Una labor constant, meticulosa, feta amb gran cura per tots dos, que ara es veu incrementada amb els treballs de Maria Teresa Moret, amb estudis valuosos de la documentació notarial redactada en català del s. XIV de l'Aragó (tema de la seva tesi, del 2012, la primera escrita en català a la Universitat de Saragossa). El